

ખંડ : ૨:

પ્રકરણ: ૬:

રામ અને કૃષ્ણભક્તિ

ઉત્તર ભારતમાં રામભક્તિનો પ્રચાર રામાનંદ અને તેમના શિષ્યોએ કર્યો. એની આખા ભારતની ગ્રામજનતા પર વ્યાપક અસર થઈ, કબીર અને તુલસીદાસે તો તત્કાલીન સમગ્ર ભારતને રામભક્તિનો પાસ લગાડ્યો. રામની ભક્તિ કબીરે નિર્ગુણસ્વરૂપે કરી, તો તુલસીદાસે સગુણભક્તિ પર ભક્તિ રાખ્યું. રામભક્તિનો પૂર્ણ વિકાસ પણ તુલસીદાસ દ્વારા જ થયો.

ભારતીય સંસ્કૃતિના આત્મારૂપ કોઈ તત્ત્વ હોય તો એ છે ધર્મ. આ ધર્મ સંદર્ભમાં વેદો - વેદાંગો - રામાયણ - મહાભારત અને પુરાણોનું સાહિત્ય સંમાવિષ્ટ થાય છે. આમ રામાયણ - મહાભારત અને શ્રીમદ્-ભાગવત એ રામભક્તિ અને કૃષ્ણભક્તિના પ્રેરણાસ્રોત છે. વાલ્મીકિએ - રામાયણ આખું અને સાથે વ્યક્તિ અને સમાજજીવનનાં મૂલ્યો પણ એમના મહાકાવ્યમાં પ્રજાસમક્ષી મૂક્યાં. મૃદુ અને સમાજજીવનના પ્રશ્નોની કથાના ધર્મ-જ-દેવ સંદર્ભમાં મૂલ્યલક્ષી ખીમંસા કરી. રાજ્યાધિકાર વસ્તુતઃ પ્રજાપ્રયત્નો ધર્મ જ છે, રાજા એ પ્રજાધર્મનો પાલક છે, લોકનેતા છે, હૃદયનેતા છે. રામના આજીવન આદર્શને મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાને અસિમત લોકરાજ્યની કલ્પનામાં પુનર્જીવિત કર્યો છે. વાલ્મીકિના - રામાયણથી મુજતો ઘણો રામમંત્ર અતિપ્રાચીન છે. એનો સંચાર મુજરાતમાં મધ્યકાળમાં કેટલો હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ રામભક્ત ભાલણે રામભક્તિનાં પદોમાં એ સજીવ રાખ્યો છે. નરસિંહ અને મીરાંએ પણ છૂટક પદોમાં એ બહેતો કર્યો છે. દયારામે પણ "રામ હૃદે રામ, પ્રાણી તું તો રામ રામ હૃદેમાં રામ" ગાયું છે. દયારામાના અન્ય પુરોગામીઓમાં પણ રામમંત્રના ધ્વનિનું રટણ છે. વેદાંતી કવિ અખો પણ રામનું રટણ કરે છે:

"અરે સાર્તીકું જોડીને સમજાવીએ, રૂડા સમના બી વાલીએ."

મહાભારતના સમયથી રામ અવતાર તરીકે સ્વીકારાયા છે.

વિષ્ણુના ૭ અવતારોમાં — વરાહ, નૃસિંહ, વામન, મત્સ્ય, રામ અને કૃષ્ણની સ્વીકૃતિ પુરાણોમાં મળે છે. એ પછી લોકકૃદ્યના ઊર્મિરણમાં રામ અને કૃષ્ણ અવતાર તરીકે ચિરંજીવ રહ્યાં છે.

રામસંક્રિતના પ્રાચીન ઉન્મેષો તપાસતાં "વિષ્ણુ પુરાણ" સ્મરનું પટે. ગુપ્તકાલીન સમયની એ કૃતિમાં લગભગ ઇ.સ. ૪૦૦ માસપાસ રામના પૂર્ણસ્વરૂપનું દર્શન મળે છે. એ પછી ઇ.સ.ની ૭મી સદીમાં "રામ પૂર્વ-તાપનીય ઉપનિષદ" અને "રામ ઉત્તર તાપનીય ઉપનિષદ" રૂપે રામસંક્રિતનો મહિમા મળે છે. એમાં રામ વિષ્ણુના અવતાર તરીકે સ્વીકૃત થયા છે. રામના અવતારનું અલ્પોક્તિ બર્ણન તો "અગસ્ત્ય સુતીક્ષ્ણ સંવાદ સંહિતામાં" છે. અને "અધ્યાત્મ રામાયણ"માં તો રામનું દેવત્વ ઉત્તમ કોટિનું — સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. એ પછીના લગભગ ૧૧મી સદીના "ભાગવત-પુરાણ"માં રામમહિમાનું ગૌરવ મળ્યું છે આ સમયે રામસંક્રિતએ એક સંપ્રદાયનું સ્થાન લીધું છે?

રામાનંદે ચૌદમી સદીમાં પ્રારંભમાં રામ-મતનો પ્રચાર ઉત્તર-ભારતમાં સર્વ બર્ણ માટે કર્યો. તુલસીદાસે પોતાના જીવન અને — સાહિત્યથી રામસંક્રિતનો પરિપૂર્ણ સંક્રિતથી પ્રચાર કર્યો. એમાં રામાનંદની દાસ્યભાવ સંક્રિતની ઉપાસના હતી. તેના મુખ્ય ગ્રંથ "વૈષ્ણવ મતત્તર — ભાસ્કર" અને "શ્રી રામાયન પદ્યતિનું" અનુસરણ તુલસીદાસે કર્યું અને — પોતાની સ્વકીય અનુસૂતિથી ^{એને} મંડિત કર્યું. આમ રામસંક્રિત રામાનંદે કબીર અને તુલસીદાસના જીવનને પ્રેરક પરિબળો સર્જ્યા. એ તેનું અનન્ય અર્પણ છે. રામાનંદ પછીથી એમની પ્રેરણાથી ^{દેવી સાહિત્યમાં} રામકાવ્યના સર્જક બન્યા.

૧. નારાયણીય ધર્મમાં વિષ્ણુના દસ અવતારમાં પણ રામનું સ્થાન છે.

૨. વૈષ્ણવ શૈલિમાં એ-૭ માઈનર રિલીજિયસ સિસ્ટીમ્સ પૃ: ૪૭-
: સર. આર. જી. લેહારકાર:

પાક્યા છે. એની પદાવલીએ ગુજરાતમાં પદાર્પણ કર્યું છે એની સાક્ષી આને ભજનમંડળીઓમાં ગવાતાં રામભક્તિનાં ભજનો પૂરે છે. તુલસીદાસ - : સં. ૧૬૩૧ થી ૧૬૮૫: એ ભારતના સત્તર તરીકે જેટલા વંદનીય છે, એટલા જ લોકપ્રિય અને વધે એમનાં ભજનો ગુજરાતી - હિંદી મિશ્રરૂપમાં પણ છે. જેમ ગુજરાતમાં કબીરની વાણીને ભજનિકોએ ગુજરાતી ભાષામાં ઢાળી તેમ તુલસીદાસનું પણ થયું. કબીરને તુલસીની રચનાઓ લોકગમ્ય વાણીમાં બહી છે, એટલે જ જનતાના અંતરતમ તલો સુધી એ પહોંચી ગઈ. એ પછી રામભક્તિનાં કાવ્યો, તુલસીદાસની કોટિનાં તો અતિ જૂન મળે છે.

ગુજરાતમાં રામભક્તિનાં કાવ્યો - પદો - ભજનો બહુ નથી. એનાં કારણોમાં કબીરની નિર્ગુણ - વિચારધારા, અને એની જે પહેલાં ગુજરાતમાં કાપાલિકો, પાશુપત મત, વામામાર્ગીઓ, શૈવો, શાકતો, અને સિદ્ધ અને નાથપંથીઓની વિચારધારાની અસરને ગણાવી શકાય. આના પુરાવાઓ પણ મળે છે. ગુજરાતનાં સોમનાથ જેવાં શૈવમંદિરો, શાકતમતના પ્રતિષ્ઠાન સમાં પાવાગઢ અને બહુચરાજીનાં સ્થાનકો, ગિરનારની પુરાતન ગુફાઓ, ઇ.જે. એમ દર્શાવે છે કે ભાગવત ધર્મ - ગુજરાતમાં પૂર્વ એટલો બધો વ્યાપક નહીં હોય. ચૈતન્ય અને નલ્લભાચાર્ય જેવાં વૈષ્ણવધર્મના પ્રવર્તકોના ગુજરાત ભ્રમણ સુધી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ગુજરાતમાં પ્રસારી નથી એમ કહી શકાય. ભાગવતમાં ભક્તિ ગુજરાતમાંથી દુર્બળ બનીને વ્રજમાં સંચરી છે, એવું રૂપકાત્મક કથન છે જે આ સંદર્ભમાં સારવા જેવું છે. પણ પુષ્ટિસંપ્રદાયની સ્થાપના પછી ગુજરાતમાં કૃષ્ણભક્તિનો ખૂબ પ્રચાર થયો. ગુજરાતમાં ભાલણ આદિ રામભક્તિનાં પદોના - રચયિતાઓની જે વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે છે :

૧. રામસાહિત્યમાં વૈષ્ણવ ધર્મમાં છે તેવી જ સેવક-સેવાભાવની ભક્તિ આવામાં છે આવી છે.
૨. જ્ઞાન અને કર્મ કરતાં ભક્તિ શ્રેષ્ઠ ગણી રામના જીવનપ્રસંગોની ગુણકથા એમાં બણાવેલી છે.

તુલસીદાસ આદિ હિંદી ભક્ત કવિઓમાં પણ આ લાક્ષણિકતાઓ મળે છે. રામચરિત માનસ અને છૂટક પદ - ભજનો ગુજરાતમાં ટૂંક સમયમાં જ પ્રિય થયાં હશે, એનું અનુમાન તુલસીદાસનાં ગદ્યાત્મક ગુજરાતી-હિંદી મિશ્ર - ભાષાનાં ભજનો-થી થઈ શકે છે. એમાં રામાયણના પ્રસંગોનું જ્ઞાન મળે છે :

“જનકપુરમાં આવો હરિ હે જી, રાજા દશરથના રે કુમાર

જનકપુરમાં આવો હરિ

— ૧૬.

મોટા રે મોટા ભૂપ તેડાલ્યા, લકાના ઇડીદાર

હરોહર લકાના ઇડીદાર.

અયોધ્યા નગરીથી કોઈ ન આવ્યું... કેને તો ચારોપુ વરમાળ

જનકપુરમાં આવો હરિ.

આગુ આગુ વિશ્વામિત્ર ચલત હે, પીછું લલમનભાઈ,

હરોહર પીછું લલમનભાઈ.

બીચમે તો મેરા સ્વામ ચલત હે, કુંડલ ઝલકે કાનમાંહિ,

જનકપુરમાં આવો હરિ.

પડે છોટા કમલ સરખા ધનુષ ઉઠાયો કેમ જાય,

હરોહર ધનુષ ઉઠાયો કેમ જાય.

કાંતો શૂરા જોધા જાગ્યા, કાંતો જાગ્યા રધુરાય.

જનકપુરમાં આવો હરિ.

રામચીતાનો વિવાહ રચિયો, મોતીના ચોક પુરાય, હરોહર મોતીના

“તુલસીદાસ” કે આશ રધુવરકી, ગુણ તો ગોલિંદના ગવાય.”

— આવા તો રામાયણના અનેક પ્રસંગો તુલસીદાસના નામથી ગુજરાતી ભજનોમાં પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાંક પ્રસંગોમાં રામવનમાં ચાલ્યા જાય છે એનું વર્ણન છે: હેજી અવ રથ જોડ હરિ ચાલ્યા વનમે, અવ રથ જોડ હરિ.”

અનેક જણા —રામ-લક્ષ્મણ-જાનકીને સન્માનવા અને રોકવાને —

- મિનવે છે એ પ્રસંગ પણ જાણીતો છે :

"સુભાગ્ય સુંદરી રે.....સુભાગ્ય સુંદરી રે.

હું રે પૂછું તુજને સુભાગ્ય રે, તું તો મને કહી સમજાવ
કિયા રે મુલકનાં તમે બીરા રે, વટાવડા રે,

કિયે રે મુલક તમે જાગો રે સુભાગ્ય.....

એના "તુલસીદાસ" કહે નિરખી મગન ભયા

લછમન, સીતા રે શ્રી રામ — સુભાગ્ય."

—અહીં પણ એ વ્રજ વનવાસ માટે જતાં રામસીતાલક્ષ્મણને મનાવતાં —
નરનારીનાં દશ્યો છે.

રામે પર્ણકુટી બનાવી છે. એ લગ્ન પણ સરસ ચિત્રસભર છે. એમાં
લોકભાષાનો શબ્દ "મઢિયા" ઉચિત કાવ્યરૂપ પામે છે :

વનડામાં જાકે હરિ, મઢિયાં બનાઈ રામે,

ત્રિપુટિ બનાયાં રે, વનડામાં જાકે હરિ.

લોજપત્રકી બની હૈ મઢિયાં, ઉપર ચંદન ચડાઈ.

હરોહર ઉપર ચંદન ચડાઈ.

નિયાં સીતાએ વાડી રે વાળી, વન કેરો મરધો,

વાડી ચરી ચરી જાવે રે, વનડામાં જાકે હરિ.

રામ લછમન દોનું બડા હૈ, સીતાએ વાત ચલાઈ,

હરોહર સીતાએ વાત ચલાઈ.

હસ મરપેકુ મારી બાબો, મોરી પાસ લાબો.

લછમન મોરે મન લાવે રે, વનડામાં જાકે હરિ.

ધનુષ ઉઠાવી ચાલ્યા રામજી, માડી આણ લગાઈ.

હરોહર માડી આણ લગાઈ.

મેં તો જાત રે મરધો મારને, હુશિયાર રેના છોટા લછમન—
લાઈરે

વનડામાં જાકે હરિ.

ધાવ લાગ્યો જબ રામચંદ્રકો, મરણ થોસ પડાઈ,

હરોહર ^{મમમમ} ચીસ પડાઈ,

બેગે બેલા આવો લછમન, વિપત પડી રે વનમાં, રામ રધુરાય રે.

વનડામાં જાકે હરિ.

મરખો મારીને રામ ધર આવ્યા, સુનીમઢિયા ભાઈ,

હરોહર સુનિ મઢિયા ભાઈ

"તુલસીદાસ" કે આસ રધુવીરકી, સીતા કહાં હૈ.

છોટા લછમનભાઈ રે, વનડામાં જાકે હરિ.

રામરાવણની યુધ્ધમાં લક્ષ્મણને મૂઠાં વળી છે, ત્યારે સંજવનીની જરૂર પડી છે તે હનુમાન લાવે છે:

સુનો હનુમાના સુજા મેરી વુટિ રે, સુનો હનુમાન — ટેક

રાવણ પુત્ર મેધનાદ અને રામના યુધ્ધપ્રસંગને પણ ગુજરાતમાં ભજનભાવે સ્મરવામાં આવ્યો છે :

દોત કલમ હરિ સાઈ મગાયો રે દોત.....

દોત કલમ હરિ સાઈ મગાયો, પૂરજા લખી જ્ઞાઈ, રામા!

પેલો નામ લખો હરિ અપનો, પિછો લખો લછમનકી લડાઈ રે.

—દોત કલમ હરિ સાઈ મગાયો રે.

મેધનાદ રાવણ કો બેટો, ઊભો ચાપ ચડાઈ, રામા ઊભો ચાપ ચડાઈ

હોય કોઈ દલમેં એસા જોધા, સનમુખ હો કે મોસે કરત લડાઈ રે.

—દોત કલમ હરિ સાઈ મગાયો રે.

શકિત કો બાણ લગ્યો લછમન કો, લગો સુજામે જાય, રામા!

સુજા ઊઠી ગઈ મદિરમેં, શીશ ઊઠે જહાં બેઠા રધુરાઈ રે.

—દોત કલમ હરિ સાઈ મગાયો રે.

મદિરમેં એક મદલર નીકસી, નયને નીર પર આઈ, રામા!

"તુલસીદાસ" કે ભજો ભગવાનને, મેધનાદ જોધા હારી જાયો —

—દોત કલમ હરિ સાઈ મગાયો રે.

રામ સીતાને જવાબ આપે છે :

“અને સીતા ઈ મરખો નહિ વાઙી લણો, હાં હાં રે એનું કારણ છે ભારી
 ઈ રે મરખાને આપણે મારશું રે, હાં હાં રે, સીતાના જાશું હારી”
 રામભજનનો મહિમા પણ સૂરદાસ પ્રેમથી ગુને છે :

“રામભજન કું દિયા કમલ મુખ, રામ ભજન કું દિયા
 ખાયા પીયા સુખસે સોયા, ઇસમે કયા કમાયા.
 નેન દિયા દરશન કરનેકું સીસ નમનકું દિયા
 પદમ દિયા તીરથ કરનેકું, હામ ધરમકું દિયા
 “સૂરદાસ” કહે ભગવત ભજન વિના, આયા તેસા ગયા.”

એવું જ લોકપ્રિય થયેલું :

“નિરધન કો ધન રામ હમારો, નિરધન કો ધન રામ” જાણીતું છે.

જે ધન રામ રૂપી અમૂલ્ય છે :

“ખરચો ન ખૂટે ચોર ન લૂટે, સૂઈ રહો, સુખ હામ
 “સૂરદાસ” હરિ ભક્તિ જા કે, પારસ કો કયા કામ?”

અમોઘ શસ્ત્ર પણ રામ છે :

“સુને રી મૈને નિર્બલ કે બલરામ — ટેક
 પિછલી સાખ ભરુ સંતનકી, આડે સુધારે કામ — સુનેરી.
 જબ્બગ ગજ બલ અપનો બરચ્યો, નેક સર્વો નહિ કામ,
 નિર્બલ હોઈ બલરામ પુઝાયો, આવે આવે આવે નામ—સુનેરી.
 દુષ્ટદ સુતા નિર્બલ ભઈ તા દિન, ગ્રહ લાવે નિજ ધામ,
 દુશાસનકી ભુજા ચકિત ભઈ, બસન રૂપ ભવે શ્યામ—સુનેરી.
 આપ બલ, તપ બલ, ચોર બાહુ બલ, ચોયા હૈ બલ દામ,
 “સૂર” કિશોર કૃપા સૈ સબ બલ હારે કો હરિ નામ—સુનેરી.”

કૃષ્ણભક્તિ વિષેયક ભજનો જે ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે તેમાં —

હમારો ચીર દિયો ગિરધારી ..... ટેક

લેકર ચીર કદમ ગાડિ વૈઠે, હય જલ બિય ઉધારી— હમારો.

તેરે ચીર સખી જબ હી મિલેમે, જલસે હો જાઓ ન્યારી—હમારો.
જલસે ન્યારી મે, કિબિધ હોઈ, જાવન લાજ નિહારી —હમારો.
એક સખી મન રીસ બઈ હૈ, જલસે નિકલ ગઈ બારી —હમારો.
"સુરદાસ" મધુરા કે બાસી, પ્રભુ લુખ છતે મેં હારી —હમારો."

વસ્ત્રહરણનો પ્રસંગ અહીં સુરદાસે સંકલ્પ્યો છે. એવો જ પૂતના વધનો પ્રસંગ પણ તે વર્ણવે છે :

"હે પૂતના વિષયે અમૃત પાવો,
જો કુછ દઈયત સો કલ પઈયત નાહક વેદ ન ગાવો.
સોત વરૂ રાજા બ્રહ્મા કિ-હો, બાંધ પતાલ પઠારો,
રક જનમ કે રક સુદામા, કંચન ધામ બનાવો.

"સુરદાસ" તેરી અફસુસ લીલા વેદ નેતિ કરી ગાવો."

તુલસી અને સુરદાસના રામકૃષ્ણ એક જ છે. બંનેએ ગાવો અલેદ પ્રભુના મનો સ્વીકાર્યો છે સુરદાસે પોતાના અવગુણ એવા રામકૃષ્ણને ચિતે ન ધરવા અરજ ગુજારી છે :

"પ્રભુ મેરે અવગુણ ચિત્ત ધરો.
સમઘર્ષી હે નામ તિહારો, ચાહે તો પાર કરો પ્રભુ મોરે
ઉક ન દિયાં એક નાવ કહાવત, મેઇલો હી નીર ભયો
જબ મીલ કર કે એક વરન ભયે, સુરસરી નામ બન્યો પ્રભુ મોરે
એક લોહા પૂજા મેં રાખત, એક ધરબધિર પરવો,
પારસ ગુણ અવગુણ નહિ ચિતવન, કંચન કરતે જરો પ્રભુ મોરે.
ચહ માયા પ્રજા જલ કહાવત "સુરદાસ" સગરો,
અબકી ઘેર મોંહી ઉતારો, નહિ પ્રાણ ટરો. પ્રભુ મોરે."

ઉપદેશાત્મક પણ પ્રસાદ ગુણથી ભરેલી વાણી હૃદયગમ્ય મૃદુલી આહવાદક છે:

સબસે ઉચી પ્રેમ સગાઈ સબસે હીચી પ્રેમ સગાઈ
દુરોધન કો મેવા ત્યાગી, સાગ બિદુર ધર પાઈ સબસે

જુઠે ફલ સૌંદરીકે ખાચે, બહુ વિધ પ્રેમ લગાઈ
 પ્રેમકે વસ નૃપ ચેલા કિ-હી, આપ બે હરિ નાલી સબસે
 રાજસુયજ્ઞ યુધિઠિઠર કિ-હો, તારે જુઠ હીઠાઈ
 પ્રેમકે વસ અજુન-રય હાંકયો, ભૂલ ગયે ઠકુરાઈ સબસે
 ખેલી પ્રીત બહી વૃંદાવન, ગોપીન નાય નયાઈ સબસે "

એવું જ મારું ભક્તિમય આ છે :

"જબ પ્રાણ તનસે નીકલે, ઇતના તૂ કરના સ્વામી, જબ પ્રાણ તનસે નીકલે
 ગોવિંદ નામ લે કર ફીર પ્રાણ તનસે નીકલે, જબ પ્રાણ તનસે નીકલે."

આમ રામ અને કૃષ્ણભક્તિનો પ્રવાહ ગુજરાતી ભજનસાહિત્યમાં ભળેલો છે.